

Den murade skånska mangården

En analys av artonhundratalets nya
byggnadsskick



Oskar Syrén

Uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen i
Kulturvård, Bygghantverk
22,5 hp
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet

2018

Naturvetenskapliga
fakulteten



GÖTEBORGS UNIVERSITET

Den murade skånska mangården

Oskar Syrén

Handledare: Anders Göransson

Examensarbete, 22,5 hp
Bygghantverksprogrammet

GÖTEBORGS UNIVERSITET
Institutionen för kulturvård

UNIVERSITY OF GOTHENBURG
Department of Conservation
Box 77
SE-542 21 Mariestad, Sweden

www.conservation.gu.se
Tel +46 31 786 00 00

Program in Conservation, Building Crafts

By: Oskar Syrén
Mentor: Anders Göransson

**The Scanian brick farmhouse:
An analysis of the new vernacular architecture of the 19th century**

ABSTRACT

This thesis aims to shed some light on a particular type of farm house in the south Swedish region of Scania. Though very common, it is little spoken of and hardly described in literature at all. The house type, built from brick, replaced the traditional half timbered houses in the 19th century. This coincided with a construction boom of neo-gothic churches. The region is still famous for the older type of farmhouse. The thesis examines nine brick houses from the period. The special angle of examination is the glance of the mason. Subsequently, the questions answered in this thesis concern the basic traits of the houses, and which observations can be made about materials and the brickwork. The results paint a picture of appearance, proportions, construction, materials and details of the masonry.

Title in original language: Den murade skånska mangården

Language of text: Swedish

Number of pages: 42

Keywords/Nyckelord: Farm house, Vernacular, Brick architecture, Rohbau, 19th century. Mangårdsbyggnad, Boningshus, Tegelarkitektur, Bondgård, Tegelepoken, 1800-talet.

Innehållsförteckning

1. INLEDNING.....	7
1.1 Bakgrund	7
1.2 Problemformulering	10
1.3 Syfte	10
1.4 Frågeställning	10
1.5 Avgränsningar.....	11
1.6 Metod.....	11
1.7 Befintlig kunskap.....	12
2. DE MURADE BONINGSHUSEN.....	13
2.1 Hantverkets ord	13
2.2 Undersökta gårdar	14
2.3 Husens grunddrag	19
2.4 Materiella observationer	22
2.5 Murningstekniska observationer	25
2.6 Sammanfattning av resultaten	33
3. AVSLUTNING	35
3.1 Diskussion och slutsatser	35
3.2 Slutord och vidare forskning	36
3.3 Efterord: Från Napoleon till Baltiska utställningen	36
4. KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	37

Tacksägelse

Jag vill rikta ett varmt och hjärtligt tack till de gårdsägare som släppt in mig i sina hem, tagit sig tid och intresserat följt mina undersökningar. Tack för att ni gjorde mitt examensarbete möjligt!

Till Niklas Olsson på Arkitektgruppen i Malmö AB, för hjälp med kontakter, mätutrustning och moraliskt stöd; och till min handledare Anders Göransson för god personlig kontakt och skarpa synpunkter – Tack!

Och till mina klasskamrater som hållit mig i muntert sällskap i läsesalen i Mariestad. Ni gjorde de sista veckorna.

1. INLEDNING

1.1 Bakgrund

”Det skånska kulturlandskapet presenteras i turistbroschyrerna gärna med pilevallar, kringbyggda korsvirkesgårdar och vita medeltidskyrkor ... Den som reser i landskapet och uppmärksamt betraktar bebyggelsen upptäcker emellertid snart ett annat Skåne. Det svartvita korsvirket är tämligen sällsynt. Gårdarnas boningsbus ligger i regel på behörigt avstånd från stall och logar. Det röda teglet dominerar som byggnadsmaterial.”

Så skriver Siegrun Fernlund (1995, s. 129) i ett antologikapitel om den stora kyrkobyggnadsvågen i Skåne under 1800-talet. Korsvirkesgården (Figur 2A) är Skånes signaturbyggnad. Den har sin plats på Skansen och kunde knappast bli mer väldokumenterad och känd än den är nu. Men när det kommer till vad man kan se från de böljande landsvägarna, är skånegårdens plats i nuet en annan. Som Fernlund skriver, har den blivit ovanlig. Skånegårdens kändiskompanjon är den vita medeltidskyrkan (Figur 2B). Men trots att många revs under 1800-talet är den en betydligt vanligare syn än sin profana partner. Dock har den lilla vita kyrkan konkurrens om dominansen över landskapet från den högresta 1800-talskyrkan i rött tegel (Figur 2D). Siegrun Fernlund fortsätter:

”Och långt ifrån alla kyrkor är medeltida. Mer än varannan bär en stildräkt som talar om nyklassicismens eller nygotikens stilideal. Skånes bebyggelse präglas starkt av de byggnads- och materialtekniska innovationer och de stiltrender som nådde landskapet under 1800-talets senare del.”

Nygotiken i Skåne, elakt benämnd *eslövgotik*, är också erkänd och behandlad t.ex. i Frederic Bedoires (2015, s. 117) nyutkomna svenska arkitekturhistoria. Och det var samtidigt med att tegelspiorna reste sig högre än trappgavlarna över slätten under 1800-talet, som den skånska bondgården förändrades. Korsvirket försvann, och ersattes... med vad? Vilken är eslövgotikens profana partner? Turistbroschyrerna står svarslösa. Fernlund skriver: Rött tegel. Här tar mitt examensarbete sin utgångspunkt.

Jag som skriver är skolad i den akademiska hantverksmiljö som Göteborgs universitet odlar på kulturvårdsutbildningarna i Mariestad. Utbildningarna och forskningen vid institutionen söker att överbrygga glappet mellan forskning om historisk byggnadskultur, och det praktiserade bygghantverket. Det är ett ungt akademiskt fält med viss pionjärande. Allt dels för att fånga in kunskapen om hur våra kulturskatter blev till. Dels för att förse branschen med kunniga hantverkare som kan hantera den äldre bebyggelsen rätt.

Kommunikationssvårigheterna mellan den yrkeskunnige hantverkaren och den skolade forskaren kan vara stora. Hantverk bygger till stor del på en ordlös kunskap. Hantverkarens förhållningssätt och bedömningar spelar roll för slutresultatet. Det fångar en ingenjör eller en arkitekt normalt sett inte upp när de beskriver ett historiskt byggnadssätt. Hantverkaren i sin tur brukar inte vara tränad att dokumentera sin

kunskap. Jag är intresserad av arkitektur och historia liksom av att bygga och skapa i allmänhet, men till utbildningen är jag inriktad praktiskt på murhantverk och teoretiskt med en bredare blick på historisk byggnadskultur. Detta för oss tillbaka till ämnet.

Från då till nu

Ersatte rött tegel det svartvita korsvirket? Ja. Men bilden är lite mer komplicerad än så – se undersökningens **resultat** (kapitel 2.3). Under 1800-talet, delvis i samband med skiftet (Lange 2008, s. 148), frigjorde sig boningshusen från gårdsfyrkanten och fick vad några skulle kalla en mer gedigen konstruktion (Hazelius & Gramén 1927, s. 20). Det rör sig om helt murade boningshus, som i några fall kan ha funnits redan vid 1800-talets början (Tapper 1975, s. 7). Från seklets mitt ökade sedan tegelbyggandet enligt flera källor kraftigt (Barup & Edström 1983, s. 35; Hazelius 1927, s. 20; Minnhagen 1973, s. 39). En helmurad konstruktion betyder att husen fick en bärande stomme av tegel, i kontrast till korsvirkeshusen. Dessa vilar på en träsyll och har en bärande timmerkonstruktion som ofta är utfylld med tegel. Tegel hade blivit tillgängligt med ett ökat antal tegelbruk och så småningom järnvägens utbyggnad (Minnhagen 1973, s. 39). Först tog det sin plats i korsvirkeshusen, där det ersatte kline som fackfyllnad. Snart började det också användas till bärande murverkskonstruktioner i nya boningshus (Figur 2B). Efter hand bytte också många ekonomibyggnader skepnad. De växte och blev fristående liksom boningshusen. Så uppstod den idag dominerande skånska gårdsbilden.



Sinnebild



och verklighet



Figur 1A–D

Den vita medeltidskyrkan och den vita korsvirkesgården stammar från helt olika tider. Men de ersattes båda under samma århundrade av mer högresta¹ tegelbyggnader. De nya boningshusen i tegel utgör alltså en parallell till 1800-talets tegelkyrkor, men är föga uppmärksammade. Hustypen representerar en särskild period i den folkliga bebyggelsens historia, när teglet blev tillgängligt för vanliga jordbrukare. Bönderna hade själva utfört såväl nybyggnad som reparationer i korsvirkestekniken, men murtekniken var en sak för yrkesfolk (Minnhagen 1973, s. 40). Byggnadsskicket övergick från att vara ett allmogens byggnadsskick i egentlig mening, till att bli ett byggmästarnas skick. Kanske är det en del av förklaringen till att de murade boningshusen inte har blivit en lika tydlig del av den skånska identiteten som sina föregångare. Förhoppningsvis ska ett utpekande av de nya murade boningshusen som typ vara till glädje både för den professionella kulturmiljövården och för en intresserad allmänhet.

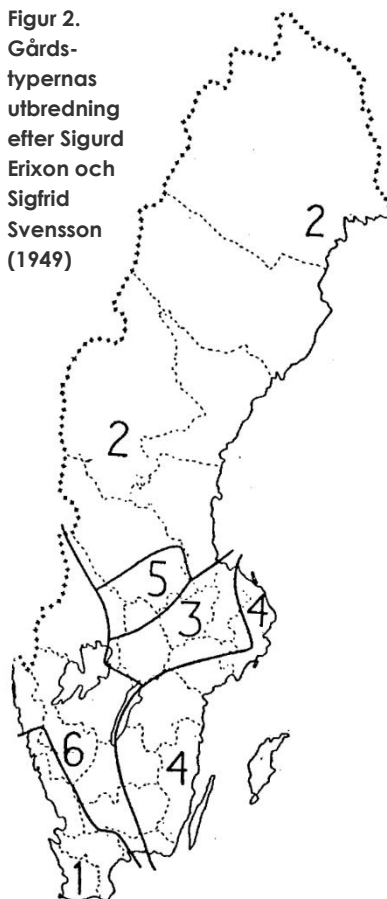
Inga fler mangårdsbyggnader

För denna uppsats har jag efter långt övervägande valt titeln *Den murade skånska mangården*. Titeln är vald för att det var den version som effektivast uttryckte – ja kanske var det den enda som kunde det – att det rör sig om skånska gårdar, men inte hela gårdarna utan boningshusen, och om en särskild typ som är murad. Jag måste dock börja med att rätta terminologin.

Över Sveriges land finns flera regioner med olika historiska bebyggelsemönster för bondgårdarna. Man talar om olika gårdstyper eller gårdsformer. I delar av landet, t.ex. inflytelserika Mälardalen och Östergötland (fält 3 & 4 i figur 1), är gårdsanläggningarna tydligt tudelade i en gård för människorna och en gård för djuren. Gårdsplanerna är separerade av ett staket eller en byggnad med portluder². De två delarna kallas *mangård* och *fjägård*. Ur denna kontext kommer säkert den gängse tekniska benämningen *mangårdsbyggnad*, som används för att referera till bostadshuset på en bondgård var som helst i landet.

I Skåne-Halland finns den *sydsvenska fyrhängade gårdstypen* (1), som kännetecknas av sin slutna bebyggelse runt *en* gårdsplan (Werne 1993, s. 48). Då tappar benämningen *mangårdsbyggnad* sin logik. Det blir en främmande, okänslig och dessutom onödigt teknisk term. Då det nu är etablerat att kontexten för

Figur 2.
Gårds-
typernas
utbredning
efter Sigurd
Erixon och
Sigfrid
Svensson
(1949)



¹ En slutsats i uppsatsen. Se kapitel 2.6.

² En portgång, inkörspport

denna uppsats är bondgårdar, kommer jag istället referera till människornas hus som *boningshus* eller bara *husen*.

1.2 Problemformulering

Att det skedde en övergång till tegelbyggnader i Skåne står att läsa hos flera historiker (Barup & Edström 1983; Minnhagen 1973; Arvastsson 1977; Hazelius 1927), liksom om den kringbyggda gårdens upplösning och nya planlösningar (Minnhagen 1973; Palmqvist 1999, s. 36) som i Skåne tycks höra ihop med de murade boningshusen. I större detalj än så är inte medvetenheten om de boningshus som avlöste korsvirkesepoken, åtminstone inte i litteraturen. Men för den som vistas i det skånska landskapet, är relativt långa murade boningshus en urskiljbar och därtill dominerande typ. Den inordnar sig kronologiskt mellan korsvirkeslängan och mer villalikhande boningshus (Figur 3A-3C) (Erixon 1947, s. 805ff). För att kulturmiljövården ska kunna förstå och rätt hantera denna typ behöver den undersökas och dokumenteras.



Figur 2A. Fyrlängad korsvirkesgård



Figur 3B. Avlångt murat boningshus från 1886



Figur 3C. Villalikhande boningshus från 1935

1.3 Syfte

En genomlysning av det murade skånska boningshuset skulle kunna ske från flera olika vinklar. T.ex. kan man göra arkivbaserad historieforskning om omständigheterna kring typens tillkomst, eller sätta den i en arkitekturhistorisk kontext. Min specialkompetens är emellertid murhantverk och äldre byggteknik. Därför vill jag med detta arbete angripa problemet med hantverkarens glasögon.

Syftet med min uppsats är att karaktärisera det murade skånska boningshuset med en särskild blick för murhantverket. Karaktäriseringen ska utgå från en fysisk undersökning av en handfull boningshus. Husen ska stamma från den epok då murning ersatte korsvirkestekniken. Undersökningen ska fylla en del av ett större behov av att belysa de murade boningshusen på skånska gårdar.

1.4 Frågeställning

- Vilka är husens grunddrag?
- Vilka materiella observationer kan göras gällande tegel och murbruk?
- Vilka murningstekniska observationer kan göras gällande förbandsmurning, anslutningar och muretdetaljer?

1.5 Avgränsningar

Arbetet är av praktisk art, och presenterar därför bara en kortfattad historisk bakgrund. Undersökningen gäller boningshus i tegel på vanliga skånska bondgårdar. Denna undersöknings intresseområde är en särskild boningshustyp som hör hemma, om inte strikt i 1800-talet, så i en epok som föregår den moderna. Gränsen dras vid första världskrigets utbrott 1914. De murade boningshusen studeras i deras egenskap som korsvirkeslångornas efterträdare, och därför ligger alla objekt i studien i tidigare korsvirkesbygd eller *fullåkersbygd*. Knappt hälften av Skåne är annars historiskt *risbygd* eller *skogsbygd* (Hazelius 1927, s. 21), där skiftesverk, liggtimmer eller blandformer dominerat (Arvastsson 1977, s 85).

Undersökningen är gjord med byggarens perspektiv, som är: "Hur är det byggt?", och tar inte upp etnologiska eller direkt estetiska frågeställningar. Planlösningar, som gränsar till etnologin, är behandlade i tidigare litteratur (t ex Minnhagen 1973) och tas inte heller upp. Slutligen gäller arbetet husens murade konstruktion; deras stomme. Fönster, bjälklag, tak o.s.v. utelämnas ur den noggranna undersökningen. Murstockar, om än de må vara husets hjärta, räknas i detta arbete inte heller till byggnadsstommen och tas inte med.

1.6 Metod

Uppsatsen består av en praktisk undersökning, och en analys av de förhållanden som framkommer vid undersökningen. I undersökningen ingår boningshusen på 9 gårdar. De finns i olika delar av Skåne, men med en tyngdpunkt kring Lund. Ibland kompletteras helhetsbilden med bedömningar utifrån fotografier på gårdar som inte har undersökts. Dessa fotografier är tagna dels vid en gård nära den undersökta Östgård på kristianstadsslätten, dels vid en färd längs E6 från Lund till Hallandsåsen. Inför undersökningen förberedde jag ett formulär (se bilaga) med frågor om mått, material och konstruktion. Det förbättrades och kompletterades något under arbetets gång. Frågorna i formuläret valdes med utgångspunkten att de ska vara huvudmått och huvuddrag som går att jämföra mellan husen. Med hjälp av uppgifterna skulle jag kunna skapa en samlad bild av hur den skånska bondens murade boningshus är. Syftet med besöken var också att förstå husens konstruktion och kunna studera detaljer som berättar om murarens val. Varje gårdsbesök genomfördes genom att formuläret fylldes i med uppgifter som jag själv tog, samt uppgifter från samtal med gårdsägaren. Husen fotograferades och eventuellt gjordes enkla skisser. De främsta verktygen var tumstock, 25-meters måttband, penna, pannlampa och kamera. För att hålla undersökningen inom rimliga ramar användes ingen stege. På putsade hus är uppgifter om nockhöjd uppskattade, på hus med tegelfasad är den beräknad med hjälp av murverkets skiftgång.

I arbetets andra fas sammanställdes formulärens uppgifter i ett Excel-ark för att enkelt kunna jämföras. Utifrån jämförelserna och bildmaterialet växte en text fram om boningshusens drag, samt om inbördes skillnader. Denna karaktärisering kompletterades med illustrationer.

1.7 Befintlig kunskap

Som tidigare nämnts, snuddar flera författare (Barup & Edström 1983; Minnhagen 1973; Arvastsson 1977; Hazelius 1927) vid de murade boningshusen. De berättar om övergången till helmurade tegelhus, ökade husbredder med en ny planlösning och om den kringbyggda gårdsformens upplösning. Men de berättar inga andra detaljer om den nya tegelepokens boningshus. Bibliotekssökningar efter skånska gårdar och boningshus ger i princip bara träffar som handlar om det gamla byggnadsskicket; skånegården i korsvirke. På andra sidan finns visst material publicerat om de initiativ till uppsnyggning av den lantliga bebyggelsen som män som Charles Emil Löfvenskiöld och Lars Gramén stod för under 1800-talet och början av 1900-talet. Deras typritningar träffar dock inte riktigt det murade skånska boningshuset. Löfvenskiöld (1868) är berömd för sin träarkitektur med snickarglädje, och Gramén (1916) utkommer precis där min undersöknings period slutar.

När det kommer till det mellersta 1800-talets byggt teknik finns det några byggnadsläror att tillgå. Dåt idens byggare kunde vända sig till exempel till *Allmänna byggnadsläran* (Rothstein 2003) som först utkom 1856. Läror na kan ge ledtrådar till hur de murade boningshusen ser ut bakom fasaderna, men är generella i sin karaktär. De tycks grunda sig på stånds mässig bebyggelse som stora kyrkor och städernas kvartersbebyggelse. Ett omfattande verk i modern tid om äldre byggnadskonstruktion är *Så byggdes husen* (Björk, Kallstenius & Reppen 2003). Det visar stadens stora kvartersbebyggelse i detalj och genomskärning, och just en sådan redovisning saknas för bondens murade hus.

Grundläggande för den hantverkliga infallsvinkeln i denna uppsats är de murhantverkets grundtexter som används i undervisningen vid institutionen. Bland dem kan nämnas *Tegelmurar* (Bolmgren 1958), *Bruk – Murning – Putsning* (Dührkop et al. 1966) och *Hantverkets bok. 4, Mureri* (Paulsson 1939). Dessa böcker tillhandahåller några av de mest omfattande sammanställningarna av murförbandslära, materiallära och terminologi.

2. DE MURADE BONINGSHUSEN

2.1 Hantverkets ord

Den murarterterminologi som används i uppsatsen är den som är etablerad på institutionen. Som akademisk institution med en uttalad inriktning på murhantverk borde den kunna anses vara språkligt normerande. Terminologi kan vara dialektal, och murare i olika tider kan ha använt olika ord för att beskriva likartade sätt att tänka på murverket och dess beståndsdelar. Institutionens språkbruk är inget ändamål i sig utan är utvecklat för att detaljerat kunna tala om teglets och förbandsmurningens inre logik. I grunden är det hämtat från de texter om murhantverk som är våra historiska auktoriteter (se kapitel 1.7). I analysen kommer det talas om olika val som muraren har gjort. *Muraren* syftar här inte nödvändigtvis på den som har hållit i mursleven, utan på den som är ytterst ansvarig för hantverket. Om inte en murare eller murarmästare betyder det troligtvis en person med titeln byggmästare. Poängen är att den med hantverkskännedom måste göra vissa val då en arkitekt inte specificerar hur varje sten ska läggas.

TEGELFORMAT. I tegelmurning används fyra olika format som huggs ur den hela stenen.

Trekvartern är $\frac{3}{4}$ av helstenen
Halvstenen är lika lång som bred
Pettringen är $\frac{1}{4}$ av helstenen
**Byggmästar-
pettringen** är en helsten delad på längden

Löpsida tegelstenens långsida
Koppsida tegelstenens kortsida

MURVERKETS MÅTTVÄRLD. För att ett hus ska gå att mura måste arkitekten välja mått som är anpassade till tegelformatet. En vägg måste vara ett jämnt antal **skift** hög. Samma princip gäller för väggens längdmått. Tegelstenen delas som mest i fjärdedelar, kallade kvartsstenar eller *pettringar*. Om en vägglängd kan anges som ett heltal kvartsstenar med fog är den anpassad för att muras. Men precis som man inte talar om hur många stenar hög en mur är, utan om skift, talar man om **mursteg** på längden. Ett mursteg är längden av en kvartssten och en fog – i svenskt normalformat 65 mm. En helsten och en fog är fyra mursteg.

NÅGRA MURVERKSORD

Blindering en försänkt muryta som efterliknar ett fönster

Gesims en dekorativ list, ofta vid takfoten

Smyg murens kortsida mot en muröppning

Skift ett lager av stenar och liggfog i murverket

Väggliv murens huvudsakliga ytnivå i djupled

Utkragning när en del av ett murverk, ofta två skift tillsammans, skjuter ut från vägglivet

2.2 Undersökta gårdar

Gårdarna är:

- | | |
|--|------------|
| 1. Margaretevall på <u>Österlen</u> , byggd | 1814 |
| 2. Krutmöllan i <u>Lilla Harrie</u> norr om Lund, | 1830 |
| 3. <u>Lindegård</u> norr om <u>Landskrona</u> , | 1830-talet |
| 4. <u>Bagershill</u> i <u>Getinge</u> öster om Lund, | 1840-talet |
| 5. <u>Norråkra</u> på <u>Österlen</u> , byggd på 1600-talet men med delar från | 1843 |
| 6. <u>Östgård</u> på <u>kristianstadsslätten</u> , | 1883 |
| 7. <u>Fjelle 16</u> i <u>Fjeile</u> väster om Lund, | 1907 |
| 8. <u>Flädie 7</u> i <u>Flädie</u> väster om Lund, | 1907 |
| 9. <u>Flädie 18</u> i <u>Bjärred</u> väster om Lund, | 1912 |

Ibland refererar jag till gårdarna i grupp enligt följande konstellationer:

Äldre hus är byggda före 1850

Nyare hus är byggda efter 1850

Kristianstadsgårdarna är Östgård och den ej undersökta granngården

Flädiegårdarna är Flädie 7 och Flädie 18

Sekelskiftesgårdarna är Fjelle 16, Flädie 7 och Flädie 18, byggda 1907 – 1912.



Figur 3. De undersökta gårdarnas läge i Skåne. Gula partier är skogsbygd.

INDIVIDUELL PRESENTATION



1. Margaretevall, 1814

Undersökningens äldsta hus Margaretevall ligger precis innanför strandvallen vid Skånes sydkust. Det är ett vitt, slätputsat hus med hörnpilastrar och svart sockel. Huset har tydliga proportioner av en länga, och en större frontespis på baksidan. Husets fönster har låga proportioner och inga fönsterbänkar eller synliga valv. Margaretevall genomgick en större ombyggnad på 1930-talet som bl.a. inbegrep att takvinkeln höjdes. Mått: 23,5 x 7 m



2. Krutmöllan, 1830

Krutmöllan är en anrik vattenmølla vid Kävlingeån norr om Lund. Møllegården är formad som en vanlig bondgård, men kvarndelen sträcker sig som en förlängning av boningshuset över ån. Huset är slätputsat gult med svart sockel. Putsen härrör från mitten av 1900-talet. Fönstren har låga proportioner och en vit omfattning i putsen. Krutmöllans hjärtvägg sticker ut i undersökningen då den är byggd i korsvirke. Mått: 26 x 11 m



3. Lindegård, 1830-talet

Lindegård ligger högt i det öppna landskapet norr om Landskrona, vid randen av Glumslövs backar. Huset har genomgått en större ombyggnad, då det fick kortare taksprång och fönster med breda proportioner. Den vänstra bilden visar huset innan ombyggnaden. Huset är vitt med svart sockel. Det har en slamning på gårdssidan som kanske härrör från ombyggnaden. På baksidan har det en äldre spritputs. Fönstren hade höga proportioner och var markerade med en slätputsad omfattning. Huset är mer högre än de två som presenterats tidigare. Det hade en träveranda mitt på baksidan, och avviker i undersökningen genom att ha en träkonstruktion i gavelspetsen. Mått: 20 x 7 m





4. Bagershill, 1840-talet

Bagershill ligger på Romeleåsens sluttning mellan Lund och Kävlingeån. Boningshuset utmärker sig genom sina hörnpilastrar och rikt dekorerade gavlar. Fönstren har höga proportioner. De är markerade med segmentbåge i överkant och ”rullbänkar” i nederkant (se *Fönsterbänkar* i kapitel 2.5). Fasaden är slätputsad vit och sockeln svart. På baksidan finns en utbyggnad till salen, som inte är centrerad på huskroppen (Figur 4). Mått: 23 x 10 m



5. Norråkra, 1843 (1600-talet)

Norråkra är i grunden ett mycket gammalt boningshus, enligt ägarna troligen från 1600-talet. Att det är så gammalt och murat gör det mycket ovanligt, och man kan säga att det är undantaget som bekräftar regeln som denna uppsats grundar sig på. Det gamla teglet är handslaget stortegel (något mindre än 12 tum långt) som är murat i kryssförband. Det är rött och syns i den vänstra bilden. Murarna lutar kraftigt inåt. Som skånsk kringbyggd gård var boningshuset tidigare sammanbyggt med övriga längor. Boningshusets nyare delar stammar från att detta integrerade upplägg rättades efter tidens ideal 1843.

Ekonomibyggnaderna kortades och boningshuset fick egna gavlar och sidor mot den passage som tillskapats. På så vis har huset nu en ålderdomlig mur mot hela baksidan, men ny mur på gavlarna och delar av gårdssidan. Det nya teglet är mindre än det gamla (se textruta om Norråkra i kapitel 2.5) och strängpressat. Fönstren har låga proportioner som på undersökningens två äldsta hus. Valven är raka och det finns inga fönsterbänkar (Figur 6B). Dock är gaveln omsorgsfullt utformad med blinderingar och gesims.

Mått: 33 x 9 m



6. Östgård, 1883



Ej undersökt granngård

Östgård ligger söder om E22 i den västra änden av kristianstadsslätten. Det är ett unikt hus i undersökningen genom att det inte har längans planform. Istället är det U-format. Det vita partiet mellan gavlarna på den vänstra bilden är en modern utbyggnad som fyller ut utrymmet mellan flyglarna. Den högra bilden föreställer en närbelägen gård som bidragit med vissa uppgifter till uppsatsen, men som inte undersöktes mer noggrant. Granngårdens boningshus har normal planform, men det vänder gaveln mot gårdsplanen. Även Östgård vänder sin kortare sida mot gårdsplanen, och detta är ett mycket speciellt bebyggelsemönster. Husen har mycket högresta proportioner, och höga fönster. Gavlar och fönster är rikt dekorerade (Figur 6A). De högresta proportionerna ges av undersökningens högsta socklar som är oputsade liksom tegelfasaderna. Fasaderna har en rik användning av dekorationsmurning i avvikande tegelfärg. Teglet är handslaget och murat i amerikanskt förband (Figur 13). Östgård hade från början hjärtväggar av resvirke, vilket är unikt i undersökningen.

Mått: 22 x 12 x 7 m



7. Fjelle 16, 1907

Fjelle 16 ligger precis intill E6 på Lundaslätten, och är övergivet. Fönstren är väl inramade med valv och hängen i avvikande färg, samt rullbänk (Figur 18). Fönstren är i huvudsak höga, men huset har också några bredare fönster som vittnar om en ny tid. Fasaden har rött strängpressat tegel och sockeln har vit spritputs. Entrén har en märkvärdig putsad omfattning. Fasaden är asymmetrisk. Huset har högresta proportioner.

Mått: 18,5 x 10,5 m



8. Flädie 7, 1907

Flädie 7 ligger ett par kilometer ut mot kusten från den förra gården. Med de dubbla entréerna och högresta proportioner kan man lätt få för sig att Flädie 7 är undersökningens största hus, men det är det inte (det är Norråkra och Krutmöllan). Huset är byggt i strängpressat rött tegel och har en imponerande dubbel trappfris som sträcker sig runt hela huset (Figur 17). Fönstren är höga och markerade med segmentbågar och kosolförsedda bänkar (Figur 19). Verandan i tegel har breda fönster (Figur 5), i likhet med den förra gården som också är byggd 1907. Sockeln med omålad kvaderputs hör till de högre i undersökningen. Flädie 7 har inte träbjälklag i markplanet som de andra husen, utan ett bjälklag av betong gjuten mellan järnvägsräls. Istället för en längsgående hjärtmur har det flera tvärgående.

Mått: 22,5 x 9,5 m



9. Flädie 18, 1912

Flädie 18 ligger vid infarten till Bjärred, ytterligare ett par kilometer ut mot kusten från den förra gården. Huset har högresta proportioner och en kombination av höga och breda fönster. Sockeln är snarlik den på Flädie 7, och fasaden är murad i rött strängpressat tegel. Huset har en enkel gördellist där den förra gården har sin fris, och fönsterbänkarna kragar ut i ett skift istället för två. Huset har en utbyggnad till salen mitt på baksidan. Flädie 18 har en onormalt tjock hjärtmur i källaren. Det är en betongmur av motsvarande två stenars tjocklek till 160 cm höjd. På den vilar en 1½-stens tegelmur upp till golvet i markplan där den blir helstensmur. I andra hus har hjärtmuren helstens tjocklek hela vägen ned i källaren.

Mått: 16,5 x 9,5 m

2.3 Husens grunddrag

Yttre

Gårdarna i det skånska landskap som möter en nutida resenär har skiftande uttryck, men de kan sammanfattas i några grundläggande drag. Boningshusen är fristående och placerade mitt för gårdsplanen. Gårdsplanen är eller har varit kvadratisk och kringgårdad av tre ekonomilängor. Husen är avlånga stenhus som står på en utskjutande sockel (Figur 5). De har sadeltak, två skorstenar och gärna en inglasad träveranda eller utbyggnad på baksidan (Figur 4–6). Husen är ungefär lika ofta klädda i puts som tegelrena. I undersökningens material syns en tydlig uppdelning, där de putsade husen är byggda före 1850 och de nyare husen har tegelfasad. Putsen är vit eller gul och teglet är gult eller rött. Det gör att tre fasadfärger präglar landskapsbilden: vit, blekgul och tegelröd. Murteglet, som är mellanstort (se *Tegel* i kapitel 2.4), är lagt i kryssförband (Figur 9) i en massiv 1½-stensmur.

Till skillnad från stadens hus är det gårdssidan som är huvudfasad. Fasaderna, som oftast är symmetriska, ramas in av sockeln i nederkant och av en takgesims eller fris i överkant. Är husen av lite nyare datum är fönstren på ett liknande sätt markerade i över- och underkant. De ramas in av valvbågar och utkragande fönsterbänkar (Figur 6A). De äldsta husen har inga fönsterbänkar, och valven är av enklast möjliga snitt (Figur 6B) och/eller dolda av putsen. Men fönstren kan istället vara markerade med en enkel omfattning i putsen, med avvikande färg eller struktur (hus nr. 2 och nr. 3) (Figur 7). Ibland har gårdsfasaderna två symmetriskt placerade dörrar (Hus nr. 4, 5 och 8). Fönster och vindskivor är oftast vita. Dörrar finns i många olika färger samt ofärgade. Om bemålningen alls motsvarar ursprungsläget är dock inte känt.

Gavlarna är den mest heterogena biten av 1800-talets boningshus – här har husen som minst gemensamt. Det finns olika varianter på fönstersättning och proportioner. Taksprånget kan vara inget alls, kort eller långt, och de rikare smyckade husen har en gesims längs gavelspetsen. Graden av dekoration följer husens övriga fasader. Men det finns ett drag av att vilja visa upp murarhantverket lite extra på denna mer disponibla yta. Kreativiteten yttrar sig genom udda fönsterformer, blinderingar, hörnpilastrar och lister med tandsnitt, profileringar eller trappsteg.

Husen kan vara antingen relativt låga eller ha lite högresta proportioner. Äldre hus är låga och långa, nyare hus är höga, lite kortare och lite bredare. Men nockhöjden på husen förblir nästan samma över den studerade tidsperioden, vilket medför att nyare hus har en flackare takvinkel. Husens längd brukar rymma 6 - 8 stycken muröppningar (fönster och dörrar). De gamla korsvirkeshusen ska sällan ha varit mer än 6 m breda, och tre till fem gånger sin bredd i längd (Torgny 1984, s. 9). Man kan då uppskatta att de var 18 – 30 m långa. Beroende på vad genomsnittet

ATT DEKORERA MERA

Att pryda fönster och gavlar på ett mer avancerat sätt tycks bli viktigare mot slutet av 1800-talet. Om denna rörelse kommer tillsammans med tegelarkitekturens inträde eller något senare går inte att avgöra utifrån materialet. Av de putsade husen är det endast det nyaste som har utkragande fönsterbänkar.

var, är de murade husen lika långa eller lite kortare än sina föregångare. Äldre murade hus mäter i genomsnitt 23,2 x 8,8 m och nyare 19,9 x 9,8 m. Det gör dem betydligt bredare än korsvirkeslängorna.



Figur 4. Ett av de lägre, äldre husen är hus nr. 4



Figur 5. Ett av de nyare, mer högresta husen är hus nr. 4. I bildens nedre högra kant syns hur sockeln skjuter fram från vägglivet.



Figur 6A. Smyckad och markerad muröppning på hus nr. 6



Figur 6B. Enklast möjliga utformning av muröppning på hus nr. 5

Murad konstruktion

De skånska korsvirkesgårdarnas efterträdare är byggda av både trä och tegel, men träet har en underordnad ställning. Det används där det är nödvändigt, som till bjälklag och takkonstruktion, vilket är normalt i stenhus. I undantagsfall används det även till någon annan byggnadsdel. Men huskroppen får sin form av de murade delarna. Husen har en bärande murverkskonstruktion av yttermurar och vanligen en hjärtnur, som i detta arbete preciseras som en tjockare mellanvägg med bärande funktion. Öppningar över fönster och dörrar i yttermuren är övertäckta med enkla valvringar. Invändigt tar konstruktionen däremot kanske hjälp av olika former av balkar – det enda hus där detta varit möjligt att studera (nr. 7) hade en grov plank till övertäckning av en bred dörröppning i hjärtnuren, och ett bärjärn till övertäckning av en smal dörröppning i en mellanvägg.

Den del av husens konstruktion som sträcker sig ner i marken består av stenmaterial, men inte tegel. De hus i undersökningen som är byggda på 1800-talet står på grundmurar av åkersten eller tuktad sten. Dessa naturstensmurar är mellan 80 och 130 cm tjocka. Sekelskifteshusen vilar istället på 40 - 50 cm tjocka betongmurar. Alla husen har källare, men den är ofta bara under en del av huset. Mellan- och hjärtväggar i källaren har halvtstens eller helstens tjocklek. Källarrummen över hela perioden har ofta betonggolvs (som kan ha tillkommit senare), men tegelgolv och jordgolv förekommer också. Väggarna är slammade och en typisk rumshöjd är 180 cm.

I markplan är yttermurarna alltid 1½ sten tjocka och byggda i tegel. Som utgångsläge antas de vara massiva. Som referens visar standardverket *Så byggdes husen* (Björk, Kallstenius & Reppen 2003) inga luftspalter i murarna i städernas hus. Då någon ägare dragit sig till minnes en luftspalt kan det finnas undantag. Men grundidén med förbandsmurning är att murar ska sitta väl ihop för att bära stora laster, och det är möjligt att hålmurar helt och hållet är en konstruktion från 1900-talet. Hantverkets bok (Paulsson 1939, s. 177) visar upp ritningar för 1½-stensväggar med luftspalt, i kryssförband. Kryssförband är det allmänt använda murförbandet i de undersökta husen, men boken är skriven flera årtionden efter den period som är aktuell.

Rummen i markplan är mellan 2,5 och 3 meter höga. De flesta husen har kunnat bekräftas ha en hjärtnur, som har helstens tjocklek. Mellanväggar i studien har halvtstens tjocklek. Träkonstruktioner (se hus nr. 2 och nr. 6) kan inte helt uteslutas då få invändiga väggar har kunnat studeras utan sitt ytskikt. Merparten avger ett stumt, massivt ljud när man knackar på dem, vilket avslöjar att de är murade. I de fall ljudet varit mindre stumt har det uppgetts bero antingen på att väggputsen är applicerad på vassmatta (förklaring sist i kapitel 2.4), eller att väggarnas puts vid renovering ersatts med skivmaterial. Invändig puts och skivbeklädnad är olika lösningar som har till uppgift att lämna en plan yta som går att tapetsera.

Husens gavelspetsar är murade. Muren fortsätter oftast uppåt från bottenvåningen med oförändrad tjocklek, men någon gång minskar tjockleken till helsten eller halvsten.

2.4 Materiella observationer

Tegel

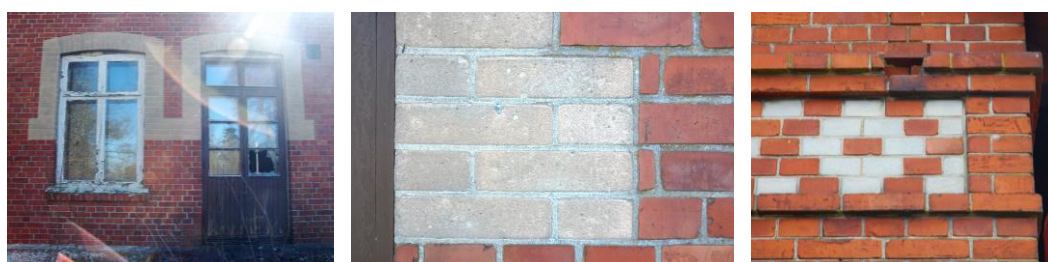
Sex av undersökningens nio gårdar har läsbara murverk, såtillvida att fem är tegelrena och ett (hus nr. 3) har en slammad fasad. Därtill kunde tegeltypen konstateras på granngården till nr. 6 på kristianstadsslätten. Fyra av dessa sju gårdar har strängpressat tegel, medan tre (nr. 3 och kristianstadsgårdarna/nr. 6) har slaget tegel. Därmed kan det konstateras att slaget tegel finns representerat i undersökningen från 1830-talet till 1880-talet, och strängpressat tegel finns representerat från 1840-talet till 1910-talet. I de fall (hus nr. 7 och nr. 9) där baktursteglet varit synligt, var det gult eller gulrött i kontrast till det röda fasadteglet. I fasaden har hus nr. 7 och nr. 8 en kontrasterande ljus kalksandsten, som används i dekorationsmurningen. Vanligt bränt tegel tycks annars vara helt dominerande inom- och utomhus. Obränd lersten uppges bara finnas invändigt i hus nr. 3.

Stenarnas format bör ägnas lite intresse; flera av husen har nämligen ett tegelformat som inte finns beskrivet i litteraturen. Det format som skulle komma att bli dagens svenska normaltegel, har enligt Björk, Kallstenius & Reppen (2003, s. 139) sitt ursprung i Skåne och Halland. Det mäter 25 x 12 x 6,5 cm. Därutöver tar Gregor (1939, s. 13) upp ett sydsvenskt format med måtten 23 x 11 x 6,2 cm, samt det uppsvenska storteglet som mäter 30 x 14,5 x 7,4 cm. På de undersökta gårdarna har jag mätt upp tegel av det blivande svenska normalformatet med längden 25 cm, men i fler fall tegel som är 23,5 till 24 cm långt. I tre fall hade stenarna måtten 24 x 11,5 x 6,5 cm. Skillnaden mellan 24 x 11,5 och 25 x 12 kan tyckas vara obetydlig, men den är för stor och konsekvent för att det ska vara sannolikt att det rör sig om normaltegel framställt med dålig precision. Närmast till hands finns istället det tyska normalformatet, som är 24 x 11,5 x 7,1 cm. Tjugofyacentimetersstenarna på de skånska gårdarna stämmer med detta format sånär som på stenarnas höjd. Frågan är då om det tyska formatet under någon period har anammats i Skåne, men med anpassat höjdmått. Omständigheterna kring denna influens skulle vara intressant att utreda vidare.

I två fall antecknade jag måtten 23,5 x 11 x 6,5 respektive enbart ”23,5”. Alla murverken hade stötfogar som var 1 cm breda, och då stämmer måttet 23,5 x 11 cm inte inbördes. Om stenens bredd är 11 och fogen 1 blir längden 23. I så fall stämmer stenen i princip med det sydsvenska format som Gregor (1939) nämner. Den andra möjligheten är att de två husen med stenar som mäter 23,5 cm, har oprecist framställda omgångar av tjugofyacentimetersstenarna i det ”svensk-tyska” formatet.

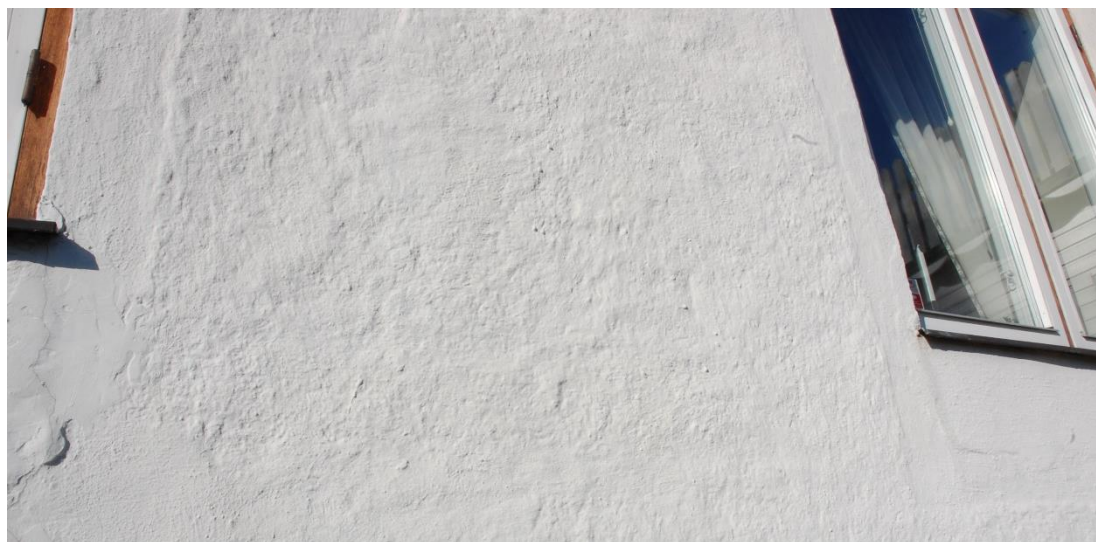
KALKSANDSTEN

I *Allmänna byggnadsläran* (Rothstein 2003, s. 155) (omnämnd i kapitel 1.7, Befintlig kunskap), talas om ett nytt material som är billigare det vanliga teglet. Det består av 10 delar sand och 1 del kalk som stampas i formar under högt ångtryck, och är känt för moderna människor som *Mexitegel* (Gustafsson 2008, s. 18). Materialet upptäcktes 1880 i Tyskland, men hade inte börjat produceras i större skala när Rothstein skrev om det i sin upplaga från 1890. 1904 öppnade en fabrik för kalksandsten i skånska Lomma – för övrigt platsen för Sveriges första cementfabrik och senare för eternitbolaget. Husen nr. 7 och nr. 8, som använder kalksandsten i dekorationsmurningen, ligger bara fem kilometer från fabriken och byggdes bara tre år efter att den öppnade.



Fog och puts

Slät fog är ungefär lika vanlig som pärlfog och ingen tidsmässig uppdelning mellan de två kan skönjas. Slätputs dominerar på de putsade husen. Eftersom fasadputsen vanligtvis är målad har det varit svårt att bedöma ålder och brukstyp, men minst ett hus uppges ha puts av nyare datum. Den enda fasadputs som är uppenbart gammal (hus nr. 3) får här ett särskilt omnämnande. Putsen är en många gånger överkalkad spritputs som sitter på husets baksida och gavlar. Den har en behagfull variation som vittnar om att den är utförd av människohand (Figur 7–9). Om denna typ av puts funnits på fler av de murade skånska boningshusen är en fråga för vidare forskning.



Figur 7. Hantverksmässigt varierad spritputs på hus nr. 3. Fasaden har slätputsade fönsteromfattningar.



Figur 8. Gammal spritputs på hus nr. 3

På de tre sekelskiftesgårdarna finns spritputs respektive kvaderputs på sockeln. De två sena flädiegårdarnas kvaderputs är omålad cementgrå. Uppenbart cementhaltiga bruk förekommer inte i murverken. Förutom vita bruk förekommer gulaktigt bruk som kan vara hydrauliskt kalkbruk eller svagt förorenat luftkalkbruk. Det används som pärlstruket fogbruk på hus nr. 6 och till murbruk i bakmuren på sekelskiftesgårdarna.

Invändiga ytskikt

Tre hus spridda över åldersspektrumet har kalkputs på vassmatta under tapeterna. Vassmatta användes som putsbärare och armering av putsen. Övriga har antingen nya ytskikt eller puts direkt på tegelstommen. Detta ger ett massivt knackljud till skillnad från hus med vassmatta som ger ett ihåligare ljud. Innertaken har antingen synliga bjälkar eller puts, och då typiskt med stuck och rosetter i salen. Ägarna till nr. 3 och nr. 4 uppger att putsen i taket suttit eller sitter på spräckpanel. Synliga bjälkar är inte representerade efter mitten av 1800-talet. Brädgolv är helt dominerande som ursprunglig beläggning över hela spektrumet, men många gårdar har senare fått parkettgolv, plastmattor eller andra moderna ytskikt. Då ligger brädgolvet ofta kvar under.

2.5 Murningstekniska observationer

I detta kapitel kommenteras de murförband och utmärkande muredetaljer som förekommer i undersökningen. I kapitel 2.1 introducerades koncepten skift och mursteg. Några komplikationer som har med dessa att göra kommer inta en central plats i kapitlet. De föranleder hantverkliga ställningstaganden och förhållningssätt som kan utläsas på de undersökta gårdarna.

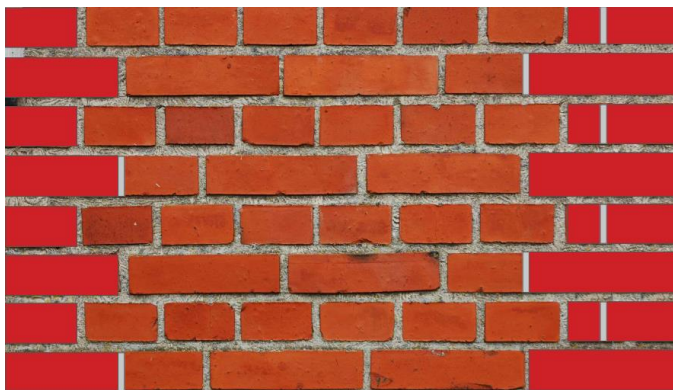
Murförband

Som konstaterats har sex av undersökningens nio gårdar läsbara murverk, såtillvida att fem är tegelrena och ett (hus nr. 3) har en slammad fasad. Därtill kunde murförbandet konstateras på granngården till nr. 6 på kristianstadsslätten. Det absolut dominerande förbandet på undersökningens gårdar är kryssförband (Figur 9). Här avviker de två kristianstadsgårdarna genom att ha amerikanska förband (Figur 13). Detta förband kan beskrivas som en variant på kryssförbandet, där endast vart femte skift är ett koppskift, istället för vart annat. Förbandet är ovanligt i Sverige. Förbandens rytm tillåts att brytas vid utkragningar och friser på kristianstadsgårdarna, medan man på flädiegårdarna fortsätter rytmen som om det inte skett något avbrott (Figur 11). Detta kan säkert ha att göra med det amerikanska förbandets mycket längre mönsterrepetition.

En tegelmurs hörn består av hela eller trekvartsstenar som omväxlande är vända längs de två sidorna av hörnet. Hela stenar ger en halvstensförskjutning för förbandet att ansluta till och trekvartar ger kvartsstensförskjutning. Väljer man att ha hela stenar i hörnet till ett kryssförband, ingår därför byggmästarpettringar i hörnlösningen, som en ”adapter” mellan hörnets halvstensrytm och förbandets kvartsstenslogik (Figur 9). Av alla hus med kryssförband är det endast nr. 3 som har hörnlösningen med helstenar och byggmästarpettring. Dock har också kristianstadsgårdarna denna lösning, anpassad till sina amerikanska förband.

Muravslut vid muröppningar följer andra regler. Det normala i undersökningen är att bryta förbandsmönstret tvärt så att de bindstenar som hamnar i snittet blir byggmästarpettringar, och löpstenar blir trekvartar eller pettringar (Figur 12). Beroende på var man bryter är det antingen koppskiften eller löpskiften som blir avskurna, och därigenom finns det två sätt som rakt avslut vid muröppningar kan se ut på (Figur 13). Dessa två varianter blandas ofta på ett och samma hus. Då är det intressant att notera murarens val på pampiga Flädie 7 (hus nr. 8). Där har man sett till att hålla sig till en, prydlig, lösning på gårdsfasaden, medan övriga fasader tillåts variera.

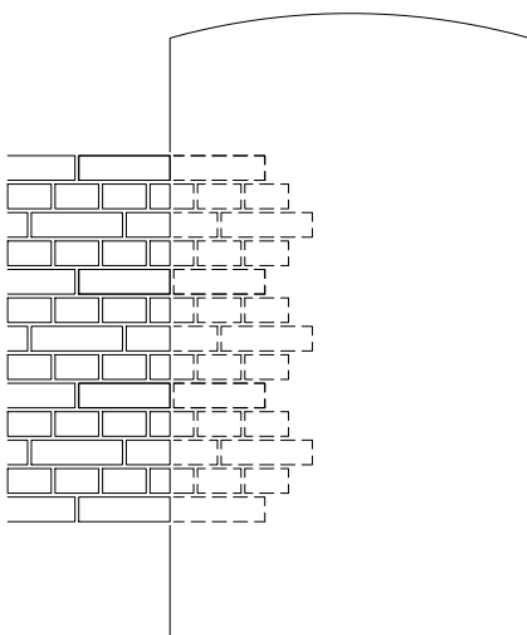
Fyndet av den här enkla formen av muravslut förvånade, då det inte lärts ut som en föredragen lösning i undervisningen vid institutionen. Raka avslut i kryssförband ser annars ut precis som hörnlösningarna i Figur 9. En sådan lösning (varianten med trekvartsstenar) förekommer i undersökningen bara vid porten på hus nr. 9. Denna mer arbetade lösning blandas alltså med den förstnämnda enklare lösningen på ett och samma hus (Figur 15).



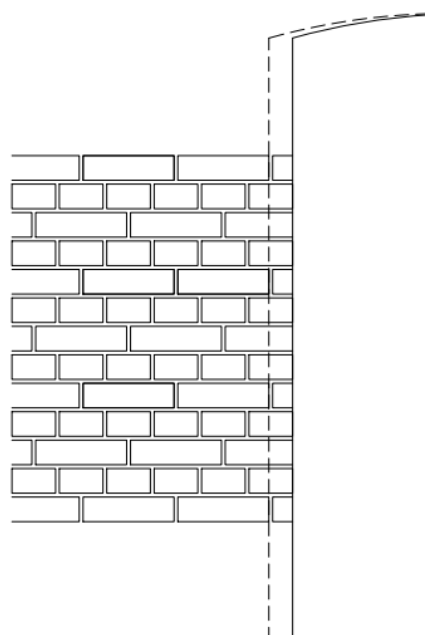
Figur 9. Kryssförband med hörnlösning av trekvartsstenar till vänster och hörnlösning av pettringar till höger



Figur 10. Kryssförbandet fortsätter sin rytm som om det inte hade blivit avbrutet av frisen



Figur 11. Vid muröppningar klipps förbandsmönstret av utan en sådan särskild avslutning som visas i Figur 9



Figur 12. De två sätt som rakt avslut vid muröppning kan se ut på gårdarna



Figur 13. Amerikanskt förband



Figur 14. Blandade avslut vid muröppningar på hus nr. 9. Till skillnad från fönstret sitter dörren långt indragen med blottade smyggar. Valet av avslut påverkar inte smygans utseende, men väl hur kraftigt smygens hörn ser ut. Det mer exponerade hörnet kan ha motiverat muraren att göra ett mer arbetat avslut utan pettringar.

NORRÅKRAS NYA KLÄDER

När man talar om förband måste Norråkra (hus nr. 5) också nämnas. Bakgrunden förklaras i presentationen av huset i kapitel 2.2. Att huset har nya gavlar kan förklaras av följande möjliga rekonstruktion: Boningshuset var i båda ändar sammanbyggt med ekonomibyggnaderna, som var byggda i korsvirke. Dessa längor utgjorde hela bondgårdens sidor, och alltså fanns det inga helmurade gavlar. Kanske möttes dessutom takfallen så att det liksom på ett valmat tak inte fanns någon gavelspets. Vid ombyggnaden murades så nya gavlar direkt emot den gamla muren, utan förband. De ansluter alltså med en våningshög *futs*, precis som en modern dilatationsfog (Figur 16). Futs kallas det när flera stötfogar hamnar direkt ovanpå varandra. Det är murförbandets motsats och undviks normalt i det längsta. Muraren var i detta fall dock tvungen att ansluta på detta sätt därför att det tegel han hade att arbeta med är mindre än teglet i den gamla delen av huset. De nya stenarna ger en lägre skiftgång som inte går att passa in i den äldre muren. Den högra gaveln, från gårdsplanen betraktat, har svenskt normalformat och den vänstra har det mindre formatet med tysk längd och bredd (se *Tegel* i kapitel 2.4). Detta väcker frågor om huruvida de två gavlarna är byggda samtidigt. I övrigt är dock murarna uppförda på samma sätt. De följer formellt det gamla murverket med rött tegel, kryssförband och slät fog. Men med strängpressat och jämnbränt tegel, mindre format och tunnare fog, har de ett helt annat uttryck – det av ett 1800-talshus.



Figur 15. Anslutning mellan nyare gavel och äldre långsida på hus nr. 5

Halva mursteg?

Genom att tänka och tala i mursteg kan muraren hålla ordning på förskjutningar och längd- och djupmått inom ett murverk: ”Blinderingen är 18 mursteg bred och kragar in ett mursteg”. Muraren tänker sig ett rutnät över murytan där skiften bildar horisontella linjer och murstegen vertikala linjer. Alla fogar ska då ligga över en linje, vilket gör det lättare att hålla ordning på förbandets förskjutning. När stenar ställs på högkant eller vid utkragningar med mindre än ett mursteg, måste man dock bryta mot den här principen. Anledningen till att man ibland gör mindre utkragningar är att man vill kunna uttrycka sig med större detaljnivå i en muredetalj där formen har stor betydelse. Vid murning på skolan har vi då talat med viss försiktighet om *halva mursteg*. Hur långt är ett sådant och får man egentligen göra så? I undersökningen visar det sig att det är vanligt att använda sig av kortare steg i samband med utkragningar, och att mursteget kan delas på olika sätt.

- På hus nr. 6 och nr. 9 förekommer mursteg som är delade i två. På hus nr. 6 finns de som en övergång mellan vägglivet och en list som delar av gavelspetsen från nedanvåningen. Listen kragar ut ett mursteg. På hus nr. 9 kragar fönsterbänkarna ut ett mursteg och konsolerna under dem ett halvt. Delstegen ser ut att vara lika långa.
- Hus nr. 7 har en intrikat takgesims (Figur 16) som på fyra skift spelar över inte mindre än sex nivåer av utkragning. Den totala utkragningen från vägglivet nedanför frisens första skift, till det översta skiftet, är två mursteg. För att åstadkomma det komplicerade mönstret är de två murstegen alltså uppdelade i mindre delar – sex stycken. Det blir tre delar per mursteg. Alla delstegen verkar inte vara exakt lika långa, utan muraren har tillåtit sig full konstnärlig frihet i den aspekten på utformningen av gesimsen.
- Hus nr. 8 har fönsterbänkar (Figur 19) som från sina konsoler till bänkytan kragar ut i tre skift. Den totala utkragningen är ett mursteg – alltså rör det sig återigen om tre bråkdelar av ett mursteg. Här är delarna lika långa.
- Frisen på samma hus (Figur 17) spelar över fyra nivåer av utkragning. Den totala djupskillnaden är ett mursteg, och delarna förefaller vara olika långa.

Det som framkommit i undersökningen är att utkragningar i ”halva mursteg” aldrig verkar stå ensamma. Istället används de som ett sätt att överbrygga djupskillnaden mellan två delar av ett murverk som i sig passar i *murstegsgången*, som vi skulle kunna kalla de lodräta linjerna i det tänkta rutnätet på murytan. Delade mursteg är just delar av ett helt mursteg som finns fysiskt, längre ut. Gesimsen kragar som mest ut två mursteg – vägen från vägglivet dit fördelas över sex nivåer. Fönsterbänken kragar ut ett mursteg – konsolen stöttar upp halvvägs ut. I det material som ingår i denna undersökning, finns exempel på att mursteg kan delas i två, tre eller fyra delar. Delarna kan vara lika eller olika långa, men ingår som en del av en utkragning som alltid slutar i hela mursteg. Mursteget kan delas upp på olika sätt på ett och samma hus.



Figur 16. Takgesims i ovanligt många nivåer av utkragning, på hus nr. 7



Figur 17. Hörnet av frisen på hus nr. 8. Den egentliga frisen kragar *in* ett delsteg från vägglivet, och listen ovanför kragar ut totalt ett mursteg från denna yta.

Fönsterbänkar

I undersökningen finns hus som inte har några fönsterbänkar samt hus med två olika varianter av fönsterbänkar. Den ena varianten består av stenar som är lagda med löpsidan nedåt – detta kallas ett rullskift. Rullskiftet under fönstret lutar och kragar ut – kanske vore *rullbänk* en lämplig benämning (Figur 18). Hus nr. 4 och nr. 7 har rullbänkar under sina fönster. Den andra varianten består av ett eller två utkragande skift med konsoler under (Figur 19). Man skulle kunna kalla den en *konsolbänk*. Husen nr. 6, 8 och 9 har konsolbänkar under sina fönster.



Figur 18. Fönsterbänk av lutande rullskift – "Rullbänk" – på hus nr. 7. Längst ut till höger syns att bänkens lutning gör att den upptar två hela skift i den kringliggande muren. Så har muraren alltså löst problemet med att ett rullskift annars inte passar in i skiftgången.



Figur 19. Konsolförsedd fönsterbänk som kragar ut i tre skift – "konsolbänk" – på hus nr. 8.

Valv

Valven i undersökningen är helstens raka valv eller segmentbågar som höjer sig högst ett skift. Då kan fönsterbågarna ändå byggas raka, med endast en liten utfyllnad.

Undantaget är hus nr. 7 där vissa av valven är högre, i enlighet med husets jugendstil. Valvringarna är alltid satta så att de passar jämnt in i skiftgången vid valvryggens topp (Figur 20).



Figur 20. Ett lågt valv med rak fönsterbåge och ett högt valv med rund fönsterbåge på hus nr. 7. Röda linjer förklarar konceptet skiffgång och pekar ut valvringens inpassning i skiffgången.

Murkrön

På de flesta husen – sex stycken – avslutas murarna uppåt med en utkragande takgesims (Figur 21). Murarna avslutas istället rakt på hus nr. 2 och de två sena flädiegårdarna (hus nr. 8 och nr. 9). Gesimsen är på de två sena flädiegårdarna ersatt arkitektoniskt av en enkel gördellist (Figur 22) respektive en bred fris. Ett murkrön (på hus nr. 7) observerades från vinden. Där följer murens insida gesimsens utkragning, så att den lutar utåt från huset (Figur 23). Muren sticker upp en knapp meter över vindsgolvet och är slammad.



Figur 21. Murkrönet kragar ut mot takkanten på hus nr. 1



Figur 22. Ytermuren på hus nr. 9 har en enkel gördellist och ansluter rakt till takets undersida



Figur 23. Murkrönet och takgesimsens insida sedd från vinden på hus nr. 7

2.6 Sammanfattning av resultaten

De viktigaste resultat som undersökningen resulterat i kan sammanfattas i följande punkter:

Grunddrag

- Gårdarna i den undersökta perioden har ganska skiftande utseenden
- Det grundläggande byggnadsmönstret är ett avlångt hus med sadeltak, två skorstenar och utskjutande sockel. Många av husen har också takgesims, och en veranda eller utskjutande del av salen mitt på husens baksida.
- Husen är ungefär lika ofta klädda i puts som de har en bar tegelfasad
- Putsen är vit eller gul och teglet är gult eller rött. Det gör att tre fasadfärger präglar landskapsbilden: vit, blekgul och tegelröd.
- Husen kan vara antingen relativt låga eller ha lite högresta proportioner. De är mycket bredare än de gamla korsvirkeslängorna, men lika långa eller kortare.
- Husens bärande stomme är i allmänhet deras 1½-stensmurar + helstens hjärtmur. Murarna består vanligen helt av bränt tegel.

Material och detaljutseende

- Kryssförband dominerar i murverken
- Fogen kan vara slät eller pärlfog
- Fyra gårdar har strängpressat tegel, medan tre har slaget tegel. Slaget tegel finns representerat i undersökningen från 1830-talet till 1880-talet, och strängpressat tegel finns representerat från 1840-talet till 1910-talet.
- I tre till fem observerade fall är de skånska gårdarna byggda av tegel i ett format som bygger på det tyska normalformatets mursteg men svensk skiftgång. Det betyder att de mäter 24 x 11,5 x 6,5 cm. I tre fall hade gårdarna tegel i det svenska normalformatet.
- Slätputs dominerar på de putsade husen, men den enda uppenbart gamla putsen i undersökningen är en spritputs

Murningsteknik

- Vid muröppningar avslutas muren vanligen utan särskild hörnlösning i förbandet
- Muröppningarna har raka valv eller låga segmentbågevalv, så att snickarna kan bygga vanliga fyrkantiga fönster
- Utkragningar i mindre än ett mursteg förekommer ofta. Mursteget delas i två, tre eller fyra delar. Delstegen kan vara lika eller olika långa, men ingår som en del av en utkragning som alltid slutar i hela mursteg.

Skillnader inom perioden

- Det finns tydliga skillnader mellan äldre och nyare murade hus, med en vattendelare kring mitten av 1800-talet
- De sena husen är betydligt mer högresta än de äldre
- Äldre hus är putsade och nyare hus har tegelfasad
- Dekorationsmurning tycks öka under andra halvan av 1800-talet
- Kristianstadsgårdarna i studien utmärker sig på flera sätt

Sammanställning	ÄLDRE HUS	NYARE HUS
Bevaringsgrad	Ofta större ombyggnader	Exteriört välbevarade
Fasad	Putsad	Tegelarkitektur – ofta kontrasterande färg
Färg³	Vit med svart sockel Gul med vita fönsterlister	Röd med ljusa detaljer och grå sockel Gul, ev. med röda detaljer
Ornamentering	Enklare utformning	Mer dekorerade
Proportioner	Låga och långa	Högresta, lite kortare och lite bredare
Längd (genomsnitt)	20 – 26 m (23,2) ⁴	17 – 23 m (19,9)
Bredd (median)	7 – 11 m (8,8)	9,6 ⁵ – 10,5 m (9,8) ⁶
Sockelhöjd (median)	50 cm	95 cm
Byggnadshöjd över sockel	2,35 – 3 m	3,7 – 3,9 (eller 2,65 och hög sockel)
Takvinkel (genomsnitt)	41 – 50° (46°)	35 – 47° (41°)
Grundmurar	Tjockare, av åkersten	Tunnare, av betong

³ I fallstudien är trenden tydlig att de äldre husen är putsade vita och de nya har rött fasadtegel. Efter en vidare spaning längs E6:an kompletterar jag bilden med att husen mycket väl också kan vara putsade eller murade i gult.

⁴ Hus nr. 5 med 33 m är bortsorterad som felkälla, eftersom bara del av huskroppen är från 1800-talet.

⁵ Hus nr. 6 är bortsorterat som felkälla, eftersom dess bredd är tvetydig.

⁶ Beräknat med båda breddmåtten hos hus nr. 6 och den ej undersökta kristianstadsgårdens 9,9m.

3. AVSLUTNING

3.1 Diskussion och slutsatser

Resultaten av denna undersökning fyller luckor i en stor bild, snarare än att utröna varje detalj på ett litet område. Resultaten fyller syftet att börja belysa de murade boningshusen på skånska gårdar.

De observationer om de skånska murade boningshusen som har presenterats, grundar sig på de nio hus jag har undersökt. Det är inte ett material man kan dra säkra slutsatser från om de murade boningshusen i Skåne i allmänhet. Men de ingående gårdarna har en relativt god tidsmässig spridning över perioden, och en försvarlig geografisk spridning över Skåne. Det som är sant för denna grupp gårdar är sannolikt åtminstone ofta sant också för Skånes murade boningshus som typ. Ibland pekar materialet åt flera olika håll, men ibland ger det samstämmiga bilder. Kanske speglar detta vad som är homogent och vad som är heterogent inom hustypen.

En viktig del i uppsatsen är murningstekniska observationer. Tegelarkitekturen på skånska gårdar skiljer sig dock inte principiellt från den i städerna. Det var yrkesmän som skapade husen oavsett var de stod. De hantverkliga observationerna är därför troligen inte bara giltiga för den lantliga bebyggelsen.

Även om fyra olika delar av Skåne är representerade i materialet bör det nämnas att området väster om Lund har en klar överrepresentation bland de nyare gårdarna. I vilken mån det kan ha snedvridit resultatet är en fråga för vidare forskning. De uppgifter som analysen bygger på är inhämtade av författaren efter bästa förstånd och förmåga. Det kan inte uteslutas att det innehåller missbedömningar. Vissa bedömningar har jag ändrat i efterhand då nytt ljus kastats på förhållandena. Ett exempel på detta är pärlstruket fogbruk som jag först bedömde som luftkalkbruk. Efter diskussion med handledaren ändrade jag bedömningen till hydrauliskt eller svagt cementhaltigt bruk. Vissa uppgifter är också inhämtade i samtal med gårdsägarna. Det gäller framför allt husens ålder, men även vissa upplysningar om konstruktion. Ibland var vaga sådana uppgifter de bästa som fanns att tillgå. Denna uppsats ska därför ses mer som en första ansats att lyfta Skånes murade boningshus än som en djupstudie av deras konstruktion innanför väggarna. Uppsatsens syfte har alltså varit att i någon mån sprida ljus över Skånes murade boningshus. Litteraturmässigt ligger de i ett skymningsland, och många discipliner skulle behöva rikta sina lyktor mot deras murar. I det här fallet är det muraren som tänder sin bygglampa.

3.2 Slutord och vidare forskning

I detta arbete har murade boningshus på skånska gårdar pekats ut som en särskild typ som är mycket vanlig men lite omtalad. Konsekvenserna av den undersökning som genomförts är att det nu, utifrån resultaten, går att försiktigt säga något om vad som karaktäriserar denna typ. Resultaten från undersökningen talar om utseende, proportioner, konstruktion, material och murningstekniska aspekter. Det kan ses som en förstudie, i jämförelse med alla aspekter man skulle kunna fördjupa sig i. En lös tråd är vilka regionala skillnader som kan skönjas inom Skåne. De två gårdarna på Kristianstadsslätten som är med i detta arbete (nr. 6 med granne) sticker här ut på flera sätt. De har hög stensockel, amerikanskt förband, rik dekor och en oortodox planform och/eller orientering. Efter besöket på Östgård skymtade jag dessutom ytterligare ett likartat hus. Om dessa drag är regel på Kristianstadsslätten vore mycket angeläget att utreda vidare. Ett annat område att utforska är kopplingarna mellan 1800-talets kyrkobyggnadsboom, tegelepoken i stations samhällena och de murade boningshusen.

Bollen ligger nu hos historiker, etnologer, antikvarier och, javisst, fler hantverkskunniga akademiker. Och lika mycket bör uppdraget kalla på de som skriver Skånes turistbroschyrer – här finns en utforskad identitet av ett byggnadsskick, precis utanför bilrutan.

3.3 Efterord: Från Napoleon till Baltiska utställningen

De gårdar som undersökts för detta examensarbete omfattar en hundraårsperiod från 1814 till 1912. Av en ren slump är det nästa exakt samma avgränsning som författaren till inledningscitaten i denna uppsats använder i ett annat arbete. Hennes avhandling från 1982 heter "*Ett Herranom värdigt tempel*": kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812-1912. (Fernlund 1982). Perioden är en resa från bondesamhälle till industrisamhälle. Genom skiftesreformer, genom demokratisering. Den börjar i ett Sverige som alldeles nyligen förlorat Finland, och med utrikesnyheten om att en av historiens största erövrare står besegrad vid Waterloo. När de sista boningshusen byggs har vi just förlorat Norge – det moderna Sverige är fött. I Skåne pågår planeringen för en enorm industri- och hantverksutställning för östersjöländerna. Den Baltiska utställningen, som var nationalromantikens och jugendstilens stora och slutliga manifestation i Skåne. De stadsplaneringsgrepp som genomfördes för att göra värdstaden representativ sätter ännu sin prägel på Malmö.

Och visst kan tegelväggar tala. Margaretevall och Krutmöllan är låga längor som sina föregångare i korsvirke. Lindegård och Bagershill har kommit upp sig en smula, med högre proportioner och smyckning. Med sekelskiftesgårdarna närmar vi oss Malmö. De säger: "Vi skyler ej vårt tegel! Se våra breda bågar. Symmetri är tyranni!". Historietaget rullar in mot utställningen i Pildammsparken.

4. KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Bildkällor

Där inget annat anges är fotografierna i detta arbete tagna och i förekommande fall påritade av författaren från februari till maj 2018.

Omslag: Syren, Oskar (2018). *Baksidorna av Flädie 7 från 1907 och Bagershill från 1840-talet.*

Figur 1A. 13. *Den kringbyggda gården hör sedan gammalt hemma i Skåne.* Ur pedagogisk bildserie av Seminarielärare Ivar Jansson. Publicerad av Katarina Sohlborg (2005-2014) <http://thorsaker.se/diverse/bildband/bb-skane.htm>

Figur 1B. Okänd upphovsman (u.å.). *Gård i Bosarp strax norr om Eslöv.* Från nu avpublicerad säljannons.

Figur 1C. *Skåne. Fjelie kyrka.* Vykort daterat 1905. <https://www.svenskakyrkan.se/bjarreds-forsamling/fjelie-kyrka>

Figur 1D. Dahlin, Jonas (u.å.) *Flädie kyrka.* © 2018 [Skånes kyrkor](http://skaneskyrkor.se) och Jonas Dahlin. <http://kyrkoriskane.jonasd.se/skanes-kyrkor/kyrkor-i-lomma-kommun/#>

Figur 2. Svensson, Sigfrid (1949). *Gårdstyper och kulturområden.* I Geografiska Notiser 1949.

Figur 2A. *Nils Holgerssongården.* Foto uppladdat av nilsj 2009 på <https://www.utsidan.se/albums/viewpic.htm?ID=38308>

Figur 2B. *Önnerup 11:24, Bennikan Stora.* I Svenska gods och gårdar: Malmöhus län i 3 delar; 1943-1944. Visby: Old books, digitally remastered

Figur 2C. *Gränsen 1:1.* I Svenska gods och gårdar: Malmöhus län i 3 delar; 1943-1944. Visby: Old books, digitally remastered

Figur 3. Burman, Gerhard (1684). Schoonen. I Wastenson, Leif, Sporrang, Ulf & Wennström, Hans-Fredrik (red.). *Sveriges nationalatlas. Sveriges kartor.* Stockholm: Sveriges nationalatlas (SNA)

Figur 12–13. Syren, Oskar (2018). *Smyganslut i kryssförband.*

Elektroniska resurser

Gustafsson, Linda (2008). *Y som i Yxhult: om världskoncernen Ytong AB och dess betydelse för det moderna sambällets bebyggelse: delrapport för etapp 2*. Örebro:

Tillgänglig på Internet: <https://www.olm.se/download/18.3b7ad41611f3587d4c5800037/1425543296902/Y%20som%20i%20Yxhult%20-%20del%20II.pdf>

Stål, Carl (1854). *Utkast till allmän byggnadslära [Elektronisk resurs]*. Fahlun:

Tillgänglig på Internet: <http://hdl.handle.net/2077/41760>

Tryckta källor

Arvastson, Gösta (1977). *Skånska prästgårdar: en etnologisk studie av byggnadsskickets förändring 1680-1824*. Diss. Lund : Univ.

Barup, Kerstin & Edström, Mats (1983). *Handbok i sydöstkånska byggnadsteknik*. Ystad: Sydöstra Skånes samarbetskomm. (SÖSK)

Bedoire, Fredric (2015). *Den svenska arkitekturens historia. 1800-2000*. Stockholm: Norstedts i samarbete med Stockholms byggnadsförening och Kungl. konsthögskolan

Björk, Cecilia, Kallstenius, Per & Reppen, Laila (2003). *Så byggdes busen 1880-2000: arkitektur, konstruktion och material i våra flerbostadsbusar under 120 år*. 5., [utök.] uppl. Stockholm: Formas

Bolmgren, Åke (1958). *Tegelmurar*. Stockholm: Överstyrelsen för yrkesutbildning

Dührkop, Henry (1966). *Bruk - murning - putsning*. [Stockholm]: [Svensk byggtjänst (distr.)]

Erixon, Sigurd (1947). *Svensk byggnadskultur: studier och skildringar behövande den svenska byggnadskulturens historia*. Stockholm: Bokverk

Fernlund, Siegrun (1982). *"Ett Herranom värdigt tempel": kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812-1912 = [Kirchenabrisse und Kirchenbau in Skåne 1812-1912]*. Diss. Lund : Univ.

Fernlund, Siegrun (1995). Skånes röda kyrkor. I Hall, Thomas & Dunér, Katarina (red.). *Svenska bus: landsbygdens arkitektur : från bondesamhälle till industrialism*. Stockholm: Carlsson i samarbete med Riksantikvarieämbetet och Sveriges radio

Gramén, Lars N:son (1916). *Lantmannabyggnader: handbok i lantbyggnadskonst*. Stockholm: Fritzes

Hazelius, Fritjof & Gramén, N. L. (1927). *Husbyggnader*. Lund: Gleerup

Henström, Arvid (1869). *Praktisk handbok i landtbyggnads-konsten: innefattande läran om byggnadsmaterialierna, byggnadsmaterialiernas bearbetning och sammanfogning, byggnadsdelarnes form, dimensioner och styrka* Örebro: Beijer

Löfvenskiöld, C.E. (1868). *Landtmannabyggnader [Elektronisk resurs] : hufvudsakligen för mindre jordbruk.* Stockholm:

Minnhagen, Monika (1973). *Bondens bostad: en studie rörande boningslängans form, funktion och förändring i sydöstra Skåne.* Diss. Lund : Univ.

Palmqvist, Lena (1999). I Hall, Thomas & Dunér, Katarina (red.). *Svenska hus: landsbygdens arkitektur : från bondesambälle till industrialism.* Stockholm: Carlsson i samarbete med Riksantikvarieämbetet och Sveriges radio

Paulsson, Gregor (red.) (1939). *Hantverkets bok. 4, Mureri. 2., rev. o. utök. uppl.*

Rothstein, Edvard von (2003[1890]). *Allmänna byggnadsläran.* Faks.-utg. Kristianstad: Accent

Tapper, Karl Gustaf (1975). *Norra Nöbbelöv: bebyggelseutveckling 1816-1970.* C-uppsats i etnologi. Lund : Univ.

Torgny, Ove (1984). *Skånelängor: att förstå och bevara ett kulturarv. 2., omarb. uppl.* Stockholm: LiberFörlag

Werne, Finn (1993). *Böndernas bygge: traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige.* Höganäs: Wiken

Boningshus i tegel på skånska gårdar

Undersökningsmall

[8]

Datum 2018-03-9

Gårdsnamn

Tpl Fjellie

Byggnadsår

1920

Renoverat

Husmått

längd 18,5 bredd 10,5

Sockel

höjd 65-80 djup 7

 Tegel Sten Puts Betong Åker Tuktad Kvader

Kvadrar h _____ b _____ Spår h _____ b _____ djup _____

Vägghöjd ö sockel

50 cm

Fönsterhöjd ö sockel

8+2 cm

Fönsteravstånd 90 cm

Fönsteröppningar

h 1,90 b 7 djup ute 8 cm

Dörr 2,60 x 1

h 1,90 b 1,30
h 55 b 95

utlutande rullskrift

Gavelhöjd ö sockel

114 cm + krön

Taksprång & takfot

Gavel 2 m Sida 2 m Utkragat murkrön 4 cm

utlägg

handsvägg

Förband

 Kryss Block Polskt Munk

Tegeltyp

 Strängpressat Slaget Förbländer

Tegelfärg

 Gul Röd Brun Vit

Berg/peverita

Formtegel

 Ja Nej

Tegelformat

 Svenskt Danskt Munk

11,5 x 24 x 6 (-6,5)

Skiftgång

 67 68 69

Tänk 10 SE = 74,2 inne ute

ligger 13 mm?

Murbruk

 Utan, Kalk CementInnan, Kalk Cement

Puts-/Fogform

 Puts, Slät Sprit Pärl Platt Konkav

avslutad försäkring

Bruksnoteringar

Dörrtrappa

 Sten Tegel Betong

Byggsatts

Hörnlösningar

 Trekvart Byggmästarpettring Pettring

Fönster pettring längst ut

Skorstenaar

2 original symmetr.

INNE

Murtjocklek
Kolla alla sidor!
Vägguppbyggnad

Källare 50-55 Mark (40) Vind halsten
slammad

ovanvån 27

valk puts 14mm röd gulf sten 24mm Fos murbruk hydroreducerat? beige

Innerväggar höjd 3m tjocklek 15 Hjärnvare halsten
27

Smygvinkel 100°

Innertak Puts m. stuck o rosetter Dörrar 90x200

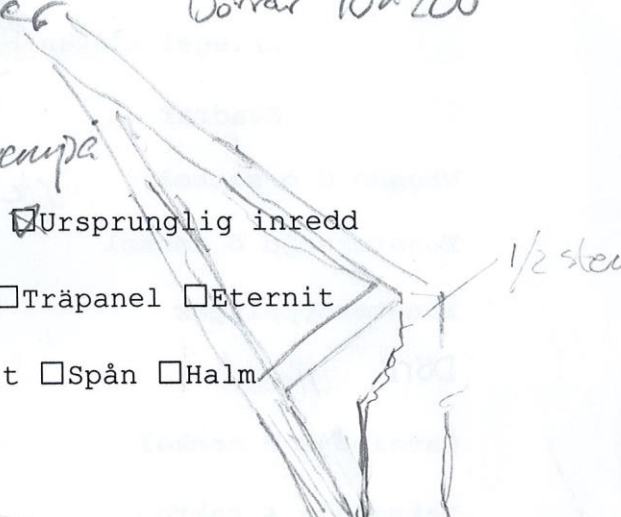
Tjocklek 30

Golv Bredd 3x10,5 Parkeett oampa

Ovanvåning Vind Inredd senare Ursprunglig inredd

Gavlar Murade Stolpverk Träpanel Eternit

Tak Plåt Tegel Eternit Spån Halm
råspant



KÄLLARE

Mått Husets riktning, längd 8 bredd full

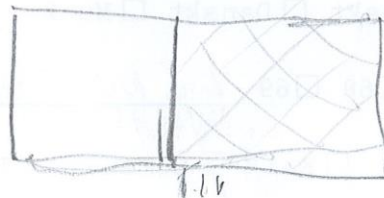
Innerväggar höjd 1,90, tjocklek halvsten, halsten, betong 45cm

Material Betong 1,20, 170cm tegel

Bjälklag

Golv Betong

Placering Sett från gårdsplan



Frågor:

Byggt efter ritningar? Finns ritningar?

Byggt av byggmästare?

Sten varifrån?



GÖTEBORGS
UNIVERSITET

